

A gheada e o seseo

Dous fenómenos fonéticos da lingua galega

1. Introducción

O presente artigo ten como obxectivo presentar dous fenómenos fonéticos existentes e vivos actualmente na lingua galega.

Tentaremos mostrar o arraigamento deles no idioma, dando conta das teorías sobre as súas orixes (sen perder de vista, no entanto, as vías de desenvolvemento do castelán e do portugués), enfocándonos amais na actual complexidade fonética e diatópica da gheada e do seseo. Falaremos tamén sobre a recepción dos dous fenómenos na sociedade galega. Non quitaremos importancia ó feito dunha influencia razoábel do portugués e do castelán, facendo fincapé, non obstante, sobre todo nesta segunda lingua. Todo iso nos permitirá elaborar algunhas avaliacións canto ó papel destes fenómenos no galego contemporáneo.

A nova normativa do *galego estándar*¹, establecida no ano 2003 pola Real Academia Galega admite as pronunciacións alternativas de algúns fonemas galegos, correspondentes a subsistemas dialectais. Neste ámbito atópanse a gheada (representada co dígrafema <gh>) e o seseo.

¹ Véxase: http://www.realacademiagalega.org/PlainRAG/catalog/publications/files/normas_galego05.pdf, páx. 19 [cit. 1.05.2009].

2. A gheada

Non son escasos os autores que tenden a escribir sobre a gheada sen se enfocaren na grande complexidade fonética deste fenómeno, o cal se adoita representar por un só fonema (/h/ ou /h/) con diferentes trazos fonéticos². Debido ó noso especial interese polo tema, quixeramos aproximar ó lector á riqueza das realizacións posíbeis baixo o nome *gheada*.

2.1. Variación e características fonéticas

O termo *gheada* comprende a substitución do fonema oclusivo velar sonoro /g/ por outro que pode posuír diversos trazos:

- [ħ] fricativo faringal xordo
- [ʕ] fricativo faringal sonoro
- [h] fricativo laringal/glotal xordo
- [ɦ] fricativo laringal/glotal sonoro
- [x] fricativo velar xordo (o característico para o castelán)
- [χ] fricativo uvular xordo
- [ʁ] fricativo uvular sonoro
- [ʁ] aproximante uvular sonoro
- [ɾ] aproximante prefaringal xordo³

Amais, Ferandez Rei [2004: 307] menciona que: “A gheada [...] consiste na pronuncia do g como unha aspirada, maioritariamente faringal”, referíndose ó fonema [ħ].

No entanto, hai que recalcar que a realización [ħ] é a máis habitual [Freixeiro Mato, 2006: 142-143], o que xustifica o divulgado uso deste fonema como un símbolo xeneralizado do fenómeno.

Así pois, aplicando as regras da gheada, pronunciaranse do modo seguinte:

galiña [ga ‘lĩna] > [ħa ‘lĩna]

² Véxanse por exemplo: Alén Garbato [2001: 219]; Álvarez [2002: 39]; Feixó [2003: 115].

³ Mencionado por Mura [2008: 10].

foguiera [fo'ʉɛjɾa] > [fo'hejɾa]

logo [ˈlɔɣo] > [ˈlɔho] / [ˈlɔxo]

viga [ˈbiɣa] > [ˈbiha] / [ˈbixa]

As formas [ˈlɔxo] e [ˈbixa] considéranse como efecto da coincidencia co sistema fonético do castelán [Freixeiro Mato, 2006: 143].

2.2. Extensión territorial e situación sociolingüística

A gheada ocupa a maior parte do territorio galego. Máis concretamente, está presente na fala das provincias da Coruña e Pontevedra, nos dous concellos atlánticos da provincia de Lugo e na metade occidental da provincia de Ourense con prolongación polo sur até ó val de Verín. Os restos de gheada tamén existen nalgúns sitios nos concellos de Pedrafita do Cebreiro e das Nogais (o galego oriental) e nos Ancares de León (o galego exterior).

Segundo Fernández Rei [2004: 310] a vitalidade da gheada segue sendo grande. Polo que demostran as gravacións dos anos 90 do *Arquivo do Galego Oral (ALGa)* a extensión do fenómeno non variou moito nos últimos 20 anos. No entanto, Freixeiro Mato sostén que as investigacións recentes, moi limitadas en espazo, non demostran o verdadeiro retroceso da gheada [2006: 143].

Dende o punto de vista social relaciónase a gheada co ámbito rústico, máis inculto e iletrado. Polo tanto, a gheada converteuse en obxecto de burla dos mesmos gheadófonos e mantívose fóra da lingua literaria. Foi rexeitada xa polos poucos escritores en galego dos séculos XVII e XVIII [Freixeiro Mato, 2006: 145] e ata na obra dos escritores máis ruralistas e dialectais dos séculos XIX e XX: Rosalía de Castro, Curros Enríquez, Pondal, Cabanillas, Castelao. (“[...] todos eles fundamentais no proceso de elaboración do galego moderno; [...] ningún destes autores marcou graficamente a gheada na súa obra escrita” [Fernández Rei, 2004: 308]).

No artigo de Alén Garbato [2001: 222] preséntanse dous cadriños satíricos sacados da prensa galega dos anos 20 que presentan o grande tamaño de desprestixio que levaban naqueles tempos os gheadófonos, o cal, sen dúbida, tivo influencia da valoración actual da gheada. Nun dos cadriños vemos dous emigrantes en Murcia que seguramente pasaron a infancia a falaren galego. A conversa é a seguinte:

„ – ¿E logo ti xa non falas galego?

Como voy a falar jallejo, si soy de Murcia.”

[*El pueblo Gallego*, 1925; cit. por Alén Garbato, 2001: 222]

Por moito que se esforce, o segundo interlocutor non consegue eliminar os trazos do galego na súa fala. Insiste que é de Murcia, tenta falar castelán, pero as dúas palabras: “falar” e “jallejo” dito coa gheada fan que o personaxe se torne ridículo e trágico, situándose alleo a ámbolosdous mundos.

Os prexuízos fronte ó fenómeno provocan moitas peculiaridades lingüísticas etiquetadas co nome *gheada*. Son os casos da hipercorrección dos galegofalantes ó falaren castelán. Resulta que pronuncian o son /g/ onde o normal e correcto é o /x/. Encóntranse entón as formas “Gunta” por “Junta” ou “Gosé” por “José” [Alén Garbato, 2001: 220].

As previsións canto ó futuro do fenómeno diférense moito. Freixeiro Mato menciona a súa marxinación no modelo estándar presente nos medios de comunicación así como nas propostas normativizadoras reintegracionistas e prevé o “recuamento social da gheada e o aumento del no futuro” [2006: 144].

Fernández Rei [2004] é moito máis optimista. Evoca numerosos exemplos de emprego da gheada na obra literaria e muscial contemporáneas xunto cos vestixios presentes nas grabacións do *Atlas Lingüístico Galego*, o que lle permite esperar que a gheada vaia ganando prestixio e que aumente a frecuencia do uso dela.

A nosa propia experiencia permítenos coincidir coa segunda opinión. Non é tan difícil escoitar a xente nova ó falar coa gheada na rúa compostelá (Santiago de Compostela é a cidade coa maior divulgación do galego como lingua inicial [Rei-Doval, 2007: 396]). Como podemos ver, a gheada non é un recurso lingüístico utilizado só polos reintegracionistas radicais que alaban todo o que sexa portugués ó se reuniren nos bares onde se beben a tradicional *ginginha* portuguesa e a cervexa *Sagres* en vez da “demasiado castelanizada” *Estrella Galicia* e onde se proxecta a futura unión con Portugal.

Opinamos que a gheada pode converterse nun marco sociolingüístico moi importante para cada vez máis galegos. Sendo “característica do galego fronte a todas as linguas derivadas do latín” [Fernández Rei, 1987: 105], axúdalles ós novos a elaboraren o sentido da individualidade fronte á forte influencia do castelán na cultura e a lingua galegas. Hai que destacar aquí

a castelanización da fonética do chamado *galego enxebre* (os sistemas vocálicos do *neogalego* e do *galego enxebre* presentados por Mura [2008: 9]), o que facilita moito o proceso de perda das particularidades lingüísticas galegas e a confusión co castelán.

3. Aproximación histórica

Como xa foi mencionado, os investigadores non dubidan de que a gheada é un produto xenuíno do idioma galego⁴. Tal unanimidade desaparece, no entanto, canto ás teorías que precisen a verdadeira fonte dela. A continuación imos presentar brevemente as tres máis destacantes: a substratística, as teses da evolución interna e a teoría castelanista. Admitimos que, debido a brevedade deste artigo, as explicacións históricas non se desenvolverán tanto como sería de agardar.

A tese substratística ve as orixes da gheada nas linguas prerromanas, faladas pola xente da cultura castrexa, aínda que os primeiros vestixios da gheada aparecen, no entanto, só na segunda metade do século XVII ou mesmo no século XVIII. Hoxe esta tese xa está practicamente desacreditada, “pois nada podería xustificar que un fenómeno lingüístico de carácter fonético que se produce por influencia dunha lingua primitiva hai centos e centos de anos tarde tanto tempo en se manifestar” [Freixeiro Mato: 2006, 151].

As teses internas/autonomistas, desenvolvidas sobre todo polos investigadores vinculados ó *ILGa*, tentan dar proba de que a gheada se orixinou dentro do propio sistema fonético-fonolóxico galego, sen interferencias dende fóra. Fernández Rei opina que se trata dunha innovación xerada probabelmente nos Séculos Escuros (de aí que non exista en portugués) que consistiu en ampliar o campo de dispersión do fonema oclusivo velar sonoro /g/ dentro do proceso de simplificación das xeminadas latinas, sonorización das oclusivas xordas intervocálicas e fricativización e relaxación das oclusivas sonoras [2004: 307].

⁴ Véxanse por exemplo: Alén Garbato [2001], Feixó [2003], Fernández Rei [2004].

Ó final, a tese castelanista, chamada tamén “adstrátística”. Ten como punto de partida a Idade Media, cando non existía en galego nin en castelán o son fricativo velar xordo (ou sonoro). Cando no século XVII nace o fonema castelán /x/, coincidindo coa castelanización de Galicia, o galego non dispón de ningún son parecido a este. Ocorreu, polo conseguinte, a adaptación para tal fin do fonema /g/ (e máis raramente /k/), o que levou, primeiramente, ó fenómeno da *gheada*, experimentado tamén polo portugués. En todo o territorio galego e portugués hai exemplos escritos de tal proceso. A gheada aparece nos documentos só a partir do século XVIII e só no territorio galego. Xa a mediados do século XVIII atópanse vestixios da confusión de /g/ e /x/ polos galegos obrigados a falaren en castelán e que ten o seu foco nas zonas máis castelanizadas, as costeiras, transmitíndose despois ó galego do medio rural [Freixeiro Mato, 2006: 152-153].

A tese castelanista é para Freixeiro Mato [2006: 157-158] unha excusa para deixar desaparecer á gheada. Nós, no entanto, opinamos que, calquera que sexa a orixe dela, a gheada é unha calidade que se diferencia significativamente do sistema fonético castelán e que, debido a súa grande extensión, constitúe unha boa ferramenta na prevención da castelanización do galego.

2. ○ seseo

O seseo é un fenómeno dialectal dunha grande importancia no sistema consonántico galego. Débense mencionar as súas repercusións fonéticas e fonolóxicas e mailo número de fonemas que se ven afectados.

Dunha maneira xeral pódese definir o seseo como a ausencia (nunhas determinadas áreas xeográficas) do fonema fricativo interdental xordo /θ/, sustituíndoo cun fricativo xordo /S/ que pode aparecer en diversas posicións e ter diversas realizacións [Freixeiro Mato, 2006: 164]. Vexamos, no entanto, todas as posíbeis realizacións:

2.1 Tipos de seseo

Tendo en conta a posición que o seseo ocupar dentro da sílaba, existen dous tipos del:

- *seseo explosivo* ou *prenuclear* prodúcese na posición inicial da sílaba, ou sexa na súa marxe explosiva ou prenuclear, por exepmlo: *sapato*, *cosiña*. Este tipo tamén se pode chamar *seseo total*, pois a súa existencia na determinada zona sempre impón a existencia do *seseo implosivo*.
- *seseo implosivo* ou *posnuclear* aparece en posición final da sílaba: *rapas*, *lus*. Neste caso pódese falar de *seseo parcial*, como este tipo non impón cambios noutras posicións: *des mozos*.

O seseo implosivo realízase maioritariamente como apicoalveolar xordo [ʃ]. É dicir, como o *s* normal nas áreas non seseantes.

Se atendemos ás características articulatorias, preséntansenos outros dous tipos de seseo:

- *seseo apicoalveolar*, representado co fonema [ʃ], cando o ápice da lingua se apoia nos alvéolos superiores e a lingua quédase en posición cóncava.
- *seseo predorsodental* [s], se o predorso da lingua roza os incisivos superiores e o seu ápice descende cara ós incisivos inferiores quedando a lingua en posición convexa.

Cando o *s* predorsal se interdentaliza adquirindo un certo carácter ceceante podemos falar dun seseo predorsointerdental [ʃ] como variante do predorsodental. De aí pode pasar a interdental /θ/, formando o *ceceo* (/θ/ por /s/).

Amais, podemos mencionar os casos de hipercorrección: *saco* ['θako] pasa ['paθa] [Freixeiro Mato, 2006: 164].

Álvarez e Xove [2002: 39] e máis Fernández Rei [1987: 103] manteñen que o seseo presenta aínda máis variantes dialectais, que poden afectar ó fonema /f/.

2.2. Extensión territorial e situación sociolingüística

A xeografía do seseo é moi complexa, mais hai que mencionar que segundo os datos recollidos en Atlas Lingüístico Galego [cit. por: Fernández

Rei, 1987; Freixeiro Mato, 2006] a maior parte do dominio léxico galego ocupa a área non seseante onde se distinguen claramente os fonemas /s/, /θ/ e /ʃ/.

O seseo explosivo ocupa a faixa occidental das provincias da Coruña e Pontevedra, máis concretamente dende as localidades de Laxe e Ponteceso ata a comarca compostelá, Padrón e a costa pontevedresa, a costa do Fragoso vigués, Val Miñor e o Condado. Aparte desta área tamén se rexistra tal tipo de seseo na comarca ferrolá de Ares, nos concellos pontevedreses de Caldas de Reis, Tui e Salvaterra de Miño e mais nalgunhas palabras concretas dos Ancares de León e de Lubián (Zamora).

Resulta difícil describir o territorio ocupado polos diferentes tipos de seseo explosivo. Esta modalidade muda dunha parroquia para outra, podendo tamén nunha mesma comarca darse o seseo apical e o predorsodental segundo a idade dos falantes e inclusive nun mesmo falante.

Nesta zona de seseo explosivo o /ʃ/ pode manterse como palatal (*coxo*), ou despalatalizarse, realizándose como apicoalveolar [ʃ] ou predorsointerdental [ʃ̪] que pode mesmo interdentalizarse.

O seseo maioritariamente apicoalveolar dase na faixa máis no interior da provincia coruñesa e na ría de Arousa na comarca compostelá. Aquí se mantén moi claramente a distinción entre /ʃ/ e /s/ apicoalveolar. É a zona da maior estabilidade das sibilantes.

Máis cara ó sur, nunha faixa da costa pontevedresa (entre a ría de Pontevedra e a de Vigo) e comprendendo tamén algunhas falas do Condado, a inestabilidade do sistema das sibilantes acentúase. Prodúcese alí, segundo os lugares, o seseo predorsodental, predorsointerdental, e o ceceo. O /ʃ/ pode tamén despalatalizarse e inclusive producirse seseo e ceceo nun mesmo falante [Freixeiro Mato, 2006; Fernández Rei, 1987, 2004].

Quixeramos dedicar algunhas palabras tamén ó sistema arcaico dos seis sibilantes que se mantén na Limia Baixa ourensá, Hermisende (Zamora) e no noroeste da rexión miñota pois comprenden un elo que une as falas galegas coas portuguesas, sobre todo as de Trás-os-Montes. Amais, son importantes do punto de vista histórico ó seren restos do antigo sistema consonántico do galego-portugués: “Esas seis sibilantes agrúpanse en tres parellas de fonemas fricativos: a) prepalatais, xordo x /ʃ/ (*queixo*) / sonoro j, g /ʒ/ (*queijo, gente*); b) predorsointerdentais, xordo c /s/ (*cervo*) / sonoro z /z/ (*cozer*), parella que existe a carón doutra de fonemas interdentais /θ/

xordo e /ð/ sonoro; c) apicoalveolares, xordo s [ʃ] (*servo*) / sonoro –s– /ʒ/ (*coser*)” [Freixeiro Mato, 2006: 166].

O seseo implosivo comprende toda a provincia coruñesa menos unha zona ó norte, a maior parte da provincia de Pontevedra salvo a faixa oriental e a Limia Baixa ourensá. A súa realización é maioritariamente como o s apicoalveolar. Algunhas excepcións se dan no occidente da Coruña (a realización predorsodental) e no Condado e a Limia Baixa (predorsointerdental ou mesmo interdental) [Freixeiro Mato, 2006: 166; Fernández Rei, 1987: 104].

Canto á recepción social do seseo, non se atopa moito material, seguramente polo feito de ser este fenómeno moi parecido ó seu homólogo castelán. Fernández Rei, referíndose ós dous fenómenos que se analizan aquí, constata: “A gheada aínda ten [...] fortes connotacións de vulgarismo e de ruralismo, o que o seseo non ten, sobre todo para os neofalantes e para galegofalantes urbanos que teñen como modelo (in)directo o castelán” [2004: 308]. Tendo en conta esta opinión, quixeramos recalcar que o seseo, mesmo ó ser un produto xenuíno da evolución interna do galego fai que se dilúen as diferenzas fonéticas entre o galego e o castelán.

2.3. Aproximación histórica

Igual ó caso da gheada, por tamaño do presente artigo, imos apenas trazar as orixes deste fenómeno.

Os investigadores coinciden en que o seseo é produto de confluencia dos fonemas sibilantes medievais. O seseo é a continuación natural do sistema medieval. Mostra diso temos na fala da Limia Baixa ourensá, no Hermisende e nos falares fronteirizos miñotas e de Trás-os-Montes onde este antigo sistema se conserva ata hoxe.

Mentres os seseos galego e portugués teñen a súa explicación histórica común, o paso de s a /θ/ que se produce no galego, supón xa unha innovación non existente en portugués e que achega o galego ó castelán.

No paso do galego antigo ó moderno produciuse a neutralización entre as sibilantes xordas e sonoras a favor das primeiras. Aínda antes do século XVI “deuse lugar en posición explosiva e en especial en interior da palabra á aparición dun sistema de transición composto de tres fonemas fricativos

xordos (prepalatal, predorsodental e apicoalveolar) a partir do cal se orixinarían as principais sistemas de sibilantes modernos: o non seseante, onde /s/ predorsodental pasou a interdental, o de seseo predorsal e o de seseo apical” [Mariño cit. por Freixeiro Mato, 2006: 163]. A inestabilidade da débil oposición entre un s predorsodental e outro apicoalveolar en posición explosivo fixo que o sistema de sibilantes continuase evolucionando ata converter a fricativa predorsointerdental en interdental nuns casos (o /θ/ do galego común) e noutros ata neutralizar a oposición entre ámbolos tipos de s a favor da predorsodental (seseo predorsodental) ou ben a favor da apicoalveolar (seseo apicoalveolar) [Mariño cit. por Freixeiro Mato, 2006: 163-164].

3. Conclusión

Neste artigo tratáronse de describir brevemente e dende varios puntos de vista: fonético, sociolingüístico e histórico dous fenómenos dialectais da lingua galega contemporánea: a gheada e o seseo.

Na nosa opinión, os particulares trazos que cobraron durante a súa evolución dentro do galego permítenlles constituír uns marcos sociolingüísticos ben fortes, capaces de subliñar o individual carácter da fonética galega fronte ó proceso de castelanización dela.

Creemos que pagaría a pena fomentar o uso do seseo pero sobre todo da gheada, de aí que o segundo fenómeno sufriu, durante séculos, moitos prexuízos innecesarios, aínda que contribúe na idiosincrasia da fala de moitos galegos.

Os problemas presentados nesta síntese ofrecen tamén moitas posibilidades para as investigacións futuras. Sería interesante, por exemplo, observar como inflúe o castelán no uso da gheada e o seseo e na xeografía dos seus diferentes tipos.

Streszczenie

Gheada i *seseo* to dwa zjawiska dialektalne, charakterystyczne dla fonetyki współczesnego j. galicyjskiego. *Gheada* polega na wymawianiu fonemu frykatywnego /h/ (istnieje kilka wariantów wymowy) zamiast /g/. Przypuszcza się, że *gheada* powstała w efekcie wpływu kastylijskiego lub że jest to autonomiczny produkt ewolucji galicyjskiego. *Seseo* polega na braku w systemie fonetycznym /θ/ i wymawianiu w jego miejsce /s/ w różnych możliwych wariantach i zróżnicowanym położeniu w sylabie. Sądzi się, że *seseo* jest produktem ewolucji średniowiecznego systemu spółgłosek syczących języka galicyjsko-portugalskiego. Badania socjolingwistyczne ukazują istnienie silnie zakorzenionych uprzedzeń co do obu zjawisk, choć mogłyby one w znacznym stopniu pomóc Galicyjczykom w budowaniu ich tożsamości wobec postępującej kastylizacji ich języka i kultury.

Bibliografia

- Alén Garbato, M. C. (2001), "La *gheada*: un phénomène de variation phonétique, géolinguistique et socioculturelle du galicien", *Travaux neuchâtelois de linguistique*, 2001, 34/35, páxs. 219-232.
- Álvarez, R., Xove, X. (2002), *Gramática da lingua galega*, Vigo, Galaxia.
- Feixó, X., Pena, X. R., Rosales, M. (2003), *Galego do século XXI. Nova guía da lingua galega*, Vigo, Galaxia.
- Feixó Cid, X. (2004), *Gramática da lingua galega*, Vigo, Xerais.
- Fernández Rei, F. (et. al.) (1987), *COU. Lingua galega*, Vigo, Xerais.
- Fernández Rei, F. (2004), "Gheada e seseo no galego coloquial e no galego estándar dos anos 90. Notas sobre a súa presenza nos media e nos textos musicais", en: *A lingua galega. Historia e actualidade. Actas do I congreso internacional*, Santiago de Compostela, Instituto da Lingua Galega, páxs. 307-336.
- Freixeiro Mato, X. R. (2006), *Gramática da lingua galega*, t. I: *Fonética e fonoloxía*, Vigo, Edicións A Nosa Terra.
- Mura, R. (2008), *Diccionario de pronuncia de macrotopónimos galegos*, Università degli Studi di Torino [obra realizada no âmbito da bolsa do Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades; non editada].
- Normas Ortográficas e Morfolóxicas do Idioma Galego, http://www.realacademiagalega.org/PlainRAG/catalog/publications/files/normas_galego05.pdf [cit. 1.05.2009].
- Rei-Doval, G. (2007), *A lingua galega na cidade no século XX. Unha aproximación lingüística*, Vigo, Xerais.